

УДК 343.985

Владислав Негребецький,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПЕРЕВІРКА ПОКАЗАНЬ НА МІСЦІ ЯК ПРОЦЕС ПІЗНАННЯ

Стаття присвячена дослідженню перевірки показань на місці як процесуального способу отримання доказів. Розглядаються структура інформації, методи її дослідження, визначено шляхи удосконалення процедури цієї слідчої дії.

Ключові слова: слідча дія, перевірка показань на місці, слідчий експеримент, спілкування, зіставлення.

Постановка проблеми. Перевірка показань на місці належить до групи слідчих дій, які використовуються для отримання інформації із джерела, в ролі якого виступає людина – носій ідеальних слідів-відображень. Особливість відображення доказової інформації у такому джерелі полягає в тому, що воно відбувається на інтелектуальному (психічному) рівні. Такий характер відображення визначає, з одного боку, форму, в якій відбувається взаємодія із джерелом ідеальної інформації (спілкування), з іншого – методи і прийоми (розпит, розповідь, демонстрація (показ), спостереження за поведінкою тощо), які використовуються слідчим для отримання інформації.

Метою цієї статті є вивчення специфіки процесу отримання доказів під час перевірки показань на місці та розробка на цій основі практичних рекомендацій для слідчих органів України.

Прийоми спілкування знайшли досить широке застосування в судово-слідчій діяльності. Так, В.Г. Лукашевич здійснив спробу обґрунтувати необхідність формування в криміналістиці окремої інтегративної теорії спілкування [1, с. 5]. Останнє розглядається як обов'язковий елемент (сторона) слідчої діяльності, змістом якого є організація й тактика взаємодії слідчого з учасниками процесу на підставі правовідносин, що склалися в рамках кримінального судочинства. Зокрема, автор пропонує як основний метод одержання інформації для групи вербальних слідчих дій (допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання, перевірки показань на місці) метод допиту, змістом якого, на його думку,

виступає система прийомів спілкування із джерелом інформації, у ролі якого виступає людина. Вважаємо, що поділ слідчих дій на вербальні і невербальні є досить умовним, тому що, наприклад, під час перевірки показань на місці мають значення й використовуються не тільки вербальні елементи спілкування, а й невербальні (демонстрація), а також опосередковане сприйняття обстановки. Елементи вербальності у проведенні цієї слідчої дії дійсно присутні, але тут не може бути категоричності.

Перевірка показань на місці як специфічна форма спілкування має три взаємозалежні сторони – комунікативну, інтерактивну й перцептивну. Комунікативна характеризує зміст спілкування і полягає в обміні інформацією між його суб'єктами. Інтерактивна сторона є основною характеристикою процесу спілкування, оскільки відбиває форму, в якій воно відбувається, – це взаємодія між суб'єктами спілкування. Перцептивна сторона спілкування означає процес сприйняття партнерами по спілкуванню один одного і встановлення на цьому підґрунті взаєморозуміння. У теорії криміналістики спілкування розглядається, насамперед, як взаємодія між його суб'єктами, спрямована на одержання необхідної слідству інформації, у якій людина, будучи носієм ідеальних слідів, не є пасивним об'єктом, стосовно якого проводяться дії, а виступає активним і діяльним суб'єктом відносин, який може впливати на хід і результати такого спілкування [1, с. 15]. Тому тактика вербальної слідчої дії розглядається в теорії криміналістики, передусім, як вибір, використання доцільних форм і способів взаємодії слідчого з учасниками процесу.

На особливості спілкування у процесі розслідування злочинів вже було звернено увагу в криміналістичній літературі [1, с. 34; 2, с. 118; 3, с. 52]. Такими є: 1) двостороння спрямованість процесу спілкування; 2) наявність керуючого впливу слідчого; 3) цільова спрямованість на одержання від суб'єкта необхідної слідчому інформації; 4) визначеність форми, в якій відбувається спілкування, відповідно до передбаченої кримінально-процесуальним законодавством процедури; 5) залежність від правової регламентації; 6) наявність психологічного впливу слідчого на особу як джерело інформації; 7) необхідність встановлення і підтримання психологічного контакту із цією особою. Названі особливості характеризують спілкування в ході будь-якої вербальної слідчої дії. Разом із тим залишається недостатньо дослідженою специфіка спілкування саме у процесі перевірки показань на місці.

Перевірка показань на місці передбачає використання специфічного методу отримання інформації, що дає змогу виявляти і встановлювати дані, недоступні іншим процесуальним формам одержання доказів. Таким методом є зіставлення показань про пов'язані з певним місцем обставини злочину з фактичною обстановкою на цьому місці, показаною слідчому особою, яка дала показання. Цей метод є різновидом методу порівняння, а останній – основою для перевірок слідчих дій.

Процес зіставлення складається з трьох взаємозалежних елементів – розповіді, показу й огляду. Особа, показання якої перевіряються, розповідає про події, які відбулися на даному місці, й обставини, тісно з ними пов'язані. У порядку уточнення їй можуть бути поставлені запитання слідчим і з його дозволу іншими учасниками слідчої дії.

Розповідь особи на місці події супроводжується демонстрацією окремих дій і поз, які не мають дослідного характеру, а також показом окремих об'єктів, орієнтирів, що входять до загального комплексу даної обстановки. Розповідь, що не супроводжується такою демонстрацією, відтворенням минулих дій, перетворюється на звичайний допит і втрачає будь-які ознаки розглядуваної слідчої дії.

Спілкування під час перевірки показань на місці характеризується розширеним колом учасників слідчої дії. У літературних джерелах до них відносять осіб, які безпосередньо виконують пізнавальні операції або сприяють їх здійсненню [4, с. 78]. У проведенні слідчої дії бере участь слідчий, особа, показання якої перевіряються, поняті. У певних випадках, визначених кримі-

нально-процесуальним кодексом України, обов'язковою є участь захисника, перекладача. У перевірці показань на місці можуть брати участь також прокурор, дізнавач, статист, допоміжні учасники. Вважаємо, що участь педагога в перевірці показань неповнолітнього є обов'язковою. Так, Л.О. Соля-Серко відзначає, що у разі перевірки показань неповнолітнього слідчому доцільно керуватися відповідними правилами допиту в частині необхідності запрошення педагога [5, с. 24]. Під час перевірки показань на місці, одержуючи від неповнолітнього відомості про розслідувану подію, слідчий заінтересований у тому, щоб вони були отримані і зафіксовані з урахуванням особливостей психіки неповнолітнього. У процесі підготовки і проведення цієї слідчої дії педагог може повідомити слідчому додаткову важливу інформацію. Використовуючи спеціальні прийоми, розроблені в педагогіці і психології відповідно до віку й особливостей психіки неповнолітніх, педагог допоможе слідчому встановити контакт із ним і одержати від нього правдиві показання. Його компетентна консультація дасть змогу також розібратися в тому, що зі сказаного або показаного відповідає дійсності, а що і з яких причин викликає сумнів. Допомога педагога може бути використана для більш точного фіксування особливостей мови, характерних для неповнолітнього у протоколі. Аналіз літературних джерел показує, що участь педагога доцільна навіть у вирішенні питання про те, чи потрібно перевіряти показання неповнолітнього на місці. Так, Л.О. Соля-Серко вважає, що необхідна попередня консультація досвідченого педагога, якому потрібно пояснити, в чому полягає зміст передбачуваної слідчої дії [5, с. 24].

Під час перевірки показань на місці її учасники виконують різні ролі. На нашу думку, існує специфіка впливу тих чи інших учасників на процес перевірки й одержання доказової інформації. Так, за слідчим закріплена роль організатора, який має забезпечувати взаємодію між суб'єктами спілкування. Особі, показання якої перевіряються, відведена активна роль у цьому процесі, тому що від неї істотно мірою залежать хід і результати слідчої дії. Участь останньої у проведенні перевірки має добровільний характер. Під час взаємодії з учасниками перевірки показань на місці слідчому необхідно брати до уваги такі чинники. По-перше, з боку слідчого потрібна чітка організація взаємодії між суб'єктами спілкування. По-друге, присутність значного кола осіб під час проведення розглядуваної слідчої дії може негативно вплинути на контакт слідчого з особою, показання якої перевіряються [5, с. 21]. Також

варто враховувати, що з боку учасників слідчої дії можливий негативний вплив на цю особу, внаслідок чого може мати місце втрата психологічного контакту. Так, В.Л. Васильєв зауважує, що одне ненароком кинуте слово може зруйнувати атмосферу довіри до слідчого й унеможливити подальше проведення цієї слідчої дії [6, с. 473].

Викликає інтерес роль спеціаліста у спілкуванні під час перевірки показань на місці. Спеціаліст може звернути увагу слідчого на факти, що мають значення для справи. Такі дані, встановлені у процесі перевірки показань на місці, можуть потребувати наступної експертної або експериментальної перевірки. При цьому спеціаліст може зробити попередні висновки щодо таких даних (наприклад, приблизно вказати на час смерті, знаряддя вбивства, можливість нанесення тілесних ушкоджень певним способом). Ці висновки не мають доказового значення і не фіксуються в протоколі, але вони виступають орієнтуючою інформацією і мають характер консультації. Якщо в справі повинна бути призначена експертиза, то експерт у процесі проведення слідчої дії може надати слідчому консультаційно-технічну допомогу, а його дії будуть охоплюватися статусом спеціаліста. Роль спеціаліста у перевірці показань на місці може полягати і в постановці запитань особі, показання якої перевіряються, з метою уточнення тих чи інших обставин, що мають значення в справі. Він може надати слідчому допомогу у фіксації результатів криміналістичної реконструкції, яка здійснюється особою, показання якої перевіряються.

Специфіка процесу спілкування під час проведення перевірки показань на місці пов'язана з використанням невербальних засобів спілкування з метою передачі інформації слідчому від особи, показання якої перевіряються. Серед таких засобів, що несуть вагомий змістовий навантаження у процесі перевірки показань на місці, необхідно виділити жести, просторове розташування сторін, пози, візуальний контакт і демонстрацію. У показі підозрюваним того чи іншого об'єкту (місця) застосовуються вказівні жести. Оскільки за змістом такі жести містять інформацію про зв'язок конкретного об'єкта (місця) з тими чи іншими обставинами, то факт вказування особою на такий об'єкт (місце) має важливе значення, внаслідок чого повинен бути обов'язково зафіксований у протоколі слідчої дії. Факт вказування доцільно також зафіксувати за допомогою фотозйомки або відеозапису.

Серед засобів спілкування, які використовуються у процесі перевірки показань на місці, істотна роль належить демонстрації.

При цьому застосовуються такі види демонстрації, як показ місця події, об'єктів, маршруту пересування, демонстрація окремих дій, а також поз. В лексичному значенні термін «демонстрація» означає пояснення чого-небудь на ділі із вказуванням на предмет і всі його особливості [7, с. 427]. Таким чином, ідеться не просто про показ того чи іншого об'єкту, а про пояснення обставин, пов'язаних з ним. На нашу думку, термін «демонстрація» є доречним, тому що він найточніше відбиває сутність розглядуваних засобів спілкування під час перевірки показань на місці. У цьому плані використовуваний у літературі термін «показ», як вбачається, менше відповідає їх змісту.

У психології до засобів спілкування відносять просторове взаєморозташування сторін учасників спілкування [8, с. 387]. Простір, як знакова система при спілкуванні, є предметом вивчення такої галузі психології, як проксемика. З нашого погляду, використання просторового розташування як засобу спілкування у ході перевірки показань на місці має свої особливості, пов'язані зі специфікою пізнавального процесу. Особа, показання якої перевіряються, пересуваючись, повинна йти попереду інших учасників слідчої дії. Своїм положенням у просторі вона вказує маршрут пересування й об'єкти, що цікавлять слідство. Таким чином, у проведенні цієї слідчої дії просторове розташування використовується як засіб передачі інформації.

Необхідно відзначити роль поз як засобу спілкування під час перевірки показань на місці. Так, В.В. Романов вважає, що у процесі спілкування необхідно звертати увагу на пози його учасників: як вони стоять, сидять, пересуваються під час розмови тощо [8, с. 380]. З думкою вченого, вважаємо, варто погодитися. Однак зауважимо, що у процесі перевірки показань на місці інформаційне значення мають також і пози, які можуть спеціально демонструватися особою, показання якої перевіряються, при уточненні тих чи інших обставин.

Необхідно відзначити і роль інших невербальних засобів спілкування під час перевірки показань на місці. Так, мають досить вагомий значення засоби вокалізації мови (якість голосу, його діапазон, тональність), темп мови, паузи, плач, сміх, покахичування тощо [8, с. 387]. Останні досліджувалися в загальній і юридичній психології; у криміналістиці можливість застосування даних засобів спілкування вивчалася стосовно тактики допиту [9, с. 126-123; 10].

У психології використовується близький зазначенням термін «паралінгвісти» [11, с. 11].

Йдеться про ті жести, міміку, рухи тіла, звукові явища, що супроводжують мову людини і служать відбиттям її стану, настрою, ставлення до чого-небудь. З нашого погляду, паралінгвістичні елементи мови необхідно використовувати й у перевірці показань на місці. У зв'язку з тим, що оточуюча обстановка впливає на особу, показання якої перевіряються, спостереження за зазначеними елементами мови дає змогу виявити її психічний стан.

Специфіка спілкування під час проведення досліджуваної слідчої дії пов'язана з різним характером взаємодії між слідчим і особою, показання якої перевіряються. У теорії криміналістики розрізняють два різновиди взаємодії людей і об'єктів під час здійснення слідчих дій: а) безпосередню взаємодію, в результаті якої здійснюється вплив на особу, яка вчинила злочин, або інших осіб – свідків, потерпілих та ін.; б) опосередковану взаємодію, за якої слідчий (суддя) через матеріальні об'єкти одержує інформацію про дії, вчинені злочинцем [2, с. 133]. У процесі перевірки показань на місці мають місце обидва види взаємодії – безпосередня взаємодія, що відбувається у формі спілкування між слідчим та особою, показання якої перевіряються, й опосередкована, здійснювана за допомогою матеріальної обстановки. Опосередкована взаємодія полягає у спостереженні слідчим самої обстановки і тих змін, які є наслідком перебування раніше в даному місці допитаної особи. Потрібно відзначити, що таке спостереження повинно бути обов'язковим у процесі зіставлення показань, що перевіряються, з фактичною обстановкою на місці події. Суттєвим є також те, що опосередкована взаємодія між слідчим і цією особою має зустрічний характер, тому що зміни в обстановці сприймаються не тільки слідчим, а й особою, показання якої перевіряються, коли вона демонструє обстановку. Це зумовлює можливість використання слідчим психологічного впливу обстановки з метою викриття неправдивих показань підозрюваного.

Обстановка впливає на особу, показання якої перевіряються, оскільки вона повторно перебуває на місці злочинної події. Можливість використання такого впливу є специфічною ознакою психологічної характеристики перевірки показань на місці. О.Р. Ратинов і С.А. Шейфер розглядають цю слідчу дію як своєрідну «очну ставку» особи, показання якої перевіряються, з місцевістю, учасниками якої є, з одного боку, ця особа, а з іншого – будинок, вулиця й інша ділянка місцевості, де відбувалися описувані підозрюваним події [12, с. 274; 13, с. 118]. Обстановка місця події є джерелом інформації, що може

суттєво впливати на процес взаємодії між слідчим та особою, показання якої перевіряються, у зв'язку з чим існує потреба у використанні психологічного впливу обстановки на цю особу з метою одержання інформації, необхідної для слідства. В.Г. Лукашевич, зокрема, вважає можливим застосування під час проведення перевірки показань на місці тактичних прийомів, заснованих на комплексному використанні засобів вербального спілкування й органів почуттів [1, с. 32].

Специфіка процесу пізнання зазначеної слідчої дії передбачає абсолютну самостійність демонстрації особою, показання якої перевіряються, місця події й обстановки. Просторове розташування учасників цієї слідчої дії є невербальним засобом спілкування і тому може використовуватися для передачі інформації між ними. Отже, існує нагальна потреба у вивченні питання про те, які саме дії учасників є неприпустимими під час перевірки показань на місці. На нашу думку, є доцільним введення терміна «навідні дії». Як навідні слід розглядати дії, за допомогою яких особі, показання якої перевіряються, передається раніше невідома інформація про маршрут пересування, розташування об'єкта або спосіб учинення окремої дії.

Заслугує також окремого розгляду проблема персеверації. У криміналістиці персеверація розглядається як прагнення допитуваного повторити у своїй відповіді слова й конструкції, тільки що вжиті слідчим у запитанні [14, с. 393]. При перевірці показань на місці зазначене явище є актуальним у зв'язку з тим, що об'єктивність результатів цієї слідчої дії багато в чому залежить від того, чи самостійно особа, показання якої перевіряються, демонструє обстановку й пояснює обставини події. Оскільки структура одержуваної інформації є досить складною, то підозрювана особа не завжди має чітке уявлення про те, що саме потрібно показати й пояснити. Останнє призводить до того, що слідчий буквально вкладає у уста особи, показання якої перевіряються, свої власні слова, а це є неприпустимим.

Вважаємо за необхідне відзначити також і таке важливе психологічне явище, як вербальна ригідність. Воно полягає в тому, що, не копіюючи в явній формі слова слідчого, особа, показання якої перевіряються, нібито продовжує мислити в напрямку, нав'язаному йому слідчим. На практиці зустрічаються випадки, коли слідчий перед виходом на місце, де має бути здійснена перевірка показань, з метою економії часу (або з інших причин) буквально розписує для підозрюваного весь сценарій майбутньої слідчої дії. Власне кажучи, має місце навіювання з боку слідчого

особі, показання якої перевіряються. У результаті подібного впливу про жодну самотійність пояснень і демонстрації вести мову не вбачається можливим.

Висновки

Специфіка процесу пізнання під час перевірки показань на місці, на наш погляд, полягає у такому: 1) необхідності використання закономірностей спілкування як методу у взаємодії з особою, показання якої перевіряються; 2) добровільності участі допитаної особи в цьому процесі; 3) розширеному колі суб'єктів спілкування; використанні невербальних засобів спілкування; 4) сполученні безпосередньої й опосередкованої (матеріальною обстановкою місця події) взаємодії між слідчим та особою, показання якої перевіряються; 5) неприпустимості навідних запитань і дій навідного характеру.

Чинним кримінально-процесуальним кодексом України від 13 квітня 2012 р. дана слідча дія не передбачена як окрема слідча (розшукова) дія. Аналіз норми ст. 240 КПК України, що передбачає слідчий експеримент, не дає чіткої відповіді щодо можливості проведення перевірки показань на місці в межах передбаченої цією нормою процедури слідчої (розшукової) дії. Тому питання залишається дискусійним, що не сприяє реалізації цієї слідчої дії на практиці [15, с. 27]. Вважаємо, що проводити перевірку показань на місці в межах ст. 240 КПК допустимо. Слідчому необхідно взяти до уваги, що особа, показання якої перевіряються, та інші учасники не є професіоналами-юристами і тому потребують точної регламентації своїх дій і детального роз'яснення прав і можливостей.

Список використаних джерел:

1. Лукашевич В.Г. Основы теории профессионального общения следователя : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» /

В.Г. Лукашевич; Киевский ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1993. – 44 с.

2. Коновалова В.Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции : учеб. пособие / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. – Харьков: Гриф, 1997. – 255 с.

3. Ратинов А.Р., Ефимова Н.И. Психология допроса обвиняемого : метод. пособие / А.Р. Ратинов, Н.И. Ефимова. – М. : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1988. – 114 с.

4. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма / С.А. Шейфер. – М. : Юрид. лит., 1981. – 128 с.

5. Соя-Серко Л.А. Проверка показаний на месте : метод. пособие / Л.А. Соя-Серко. – М. : Изд-во ВИПИПИРМПП Прокуратуры СССР, 1966. – 91 с.

6. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – 3-е изд. – СПб: Питер, 2000. – 624 с.

7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – М. : Русский язык, 1978. – Т.1. А–З. – 699 с.

8. Романов В.В. Юридическая психология : учебник / В.В. Романов. – М. : Юристъ, 1998. – 488 с.

9. Коновалова В.Е. Допрос как информационный процесс / В.Е. Коновалова // Проблемы соц. законности. – № 5. – X. : Вища школа, 1980. – С. 126–132.

10. Шепитько В.Ю. Допрос несовершеннолетних: психология и тактика : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В.Ю. Шепитько; ХЮИ. – X., 1990. – 24 с.

11. Коновалова В.Е. Правовая психология / В.Е. Коновалова. – Харьков: Консум, 1997. – 160 с.

12. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей / А.Р. Ратинов. – М. : НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – 289 с.

13. Шейфер С.А. О познавательной сущности и пределах применения проверки показаний на месте / С.А. Шейфер // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1978. – Вып. 28. – С. 116–133.

14. Шепитько В.Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / В.Ю. Шепитько; за ред. акад. НАН України В.Я. Тація. – X. : Право, 2001. – 560 с.

15. Белкин А.Р. Особенности производства следственного эксперимента, проверки показаний на месте и опознания в ходе предварительного следствия / А.Р. Белкин // Криминалистика первопечатный : міжнар. наук.-практ. юрид. журн. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – X. : Апостіль, 2010. – № 1. – С. 27–24.

Статья посвящена исследованию проверки показаний на месте как процессуального способа получения доказательств. Рассматриваются структура информации, методы ее исследования, определены пути усовершенствования процедуры этого следственного действия.

Ключевые слова: следственное действие, проверка показаний на месте, следственный эксперимент, общение, сопоставление.

The article is devoted to the research of verifying testimony at the crime scene as procedural method of reception of proofs. The information structure, methods of its research are examined, the ways of improvement of the procedure of this investigatory action are examined.

Key words: investigatory action, verifying testimony at the crime scene, investigatory experiment, method of communication, comparison.